

شرح نظم الدر

(شرح قصیده ثانیة کبرای ابن فارض)

تألیف

صائن الدین علی بن محمد دترکه اصفهانی

(۷۷۰-۸۳۵ ه. ق.)

تصحیح و تحقیق

دکتر اکرم جودی نعمتی

بسم الله الرحمن الرحيم

دریایی از فرهنگ پر مایه اسلام و ایران در نسخه های خطی موج می زند. این نسخه ها، حقیقت، کارنامه دانشمندان و نوابغ بزرگ هویت نامیده ما ایرانیان است. برعمده برنسی است که این میراث پرجا پاس دارد و برای شناخت تاریخ و فرهنگ و ادب و سوابق علمی خود به حیا و بازسازی آن اهتمام ورزد.

باینه کوششهایی که در سالهای اخیر برای شناسایی این ذخایر کتب و تحقیق و جمع و آنگاه انجام گرفته و صد ها کتاب رساله از رشتند اقتضایافته هنوز کار ناکرده بسیار است و هزاران کتاب رساله خطی موجود در کتابخانه های داخل و خارج کشور شناسانده و منتشر نشده است. بسیاری از متون نیز، اگر چه بارها به طبع رسیده، منطبق بر روش علمی نیست و به تحقیق و تصحیح مجدد نیاز دارد.

اینها نشه کتابها و رساله های خطی و خطیهای است بر روش تحقیق و متونست فرسپسینه. مرکز پژوهشی میراث کتب و راستای این هفده سال ۱۳۷۴ بنیاد نهاده شده تا با حمایت از کوششهای محققان و محققان، و با مشارکت ناشران، مؤسسات علمی، اشخاص فرهنگی و علاقه مندان به دانش و فرهنگ سببی در نشر میراث کتب داشته باشد و مجموعه ای از رشتند از متون منابع تحقیق به جامعه فرهنگی ایران اسلامی تقدیم دارد.

مرکز پژوهشی میراث کتب

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	یازده
مقدمه مصحح.....	نوزده
الف. ابن فارض.....	نوزده ناسی و شش
۱. شرح حال.....	نوزده
۲. عرفان او و مخالفان و مدافعان.....	بیست و سه
۳. شعر او و مقلدان.....	سی
۴. آثار و شروح و ترجمه ها.....	سی و سه
ب. صائِن الدین علی تُرکِه.....	سی و شش تا یک صد و چهارده
۱. خاندان تُرکِه.....	سی و شش
۱-۱- صدرالدین محمد.....	سی و هفت
۲-۱- افضل الدین صدر.....	سی و هشت
۳-۱- خواجه حبیب الله.....	چهل
۴-۱- افضل الدین محمد.....	چهل و یک
۵-۱- جلال الدین محمد.....	چهل و چهار
۶-۱- ضیاء الدین علی.....	چهل و پنج

۷-۱. ملاً مظفر		چهل و پنج
۲. نام و مشخصات صائن الدین		چهل و شش
۳. ولادت و مرگ		چهل و هفت
۴. شرح حال		چهل و هشت
۵. منزلت اجتماعی		پنجاه و هشت
۶. مذهب		شصت
۷. افکار		شصت و هشت
۷-۱. شریعت		شصت و نه
۷-۲. کلام		هفتاد
۷-۳. فلسفه		هفتاد و سه
۷-۴. عرفان و تصوف		هفتاد و پنج
۷-۵. حروف و احصاء		هشتاد و یک
۸. آثار		هشتاد و هشت
۹. شرح نظم الدر		یک صد
۹-۱. موضوع		یک صد
۹-۲. سبک		یک صد و پنج
۹-۲-۱. ویژگیهای زبانی		یک صد و پنج
۹-۲-۲. ویژگیهای دستوری		یک صد و هفت
۹-۲-۳. ویژگیهای ادبی		یک صد و ده
متن شرح نظم الدر		۱۰۳۰۷
مقدمه شارح		۳
اصل [لزوم استفاده از زبان رمزی و مجازی]		۱۲
وصل اول [وحدت عشق و چگونگی تمایز عاشق و معشوق]		۱۵
وصل دوم [ذات عاشق و اقتضای صفات عدمی و اطلاق]		۱۶
وصل سوم [لزوم وحدت جمعی در حسن]		۱۷
وصل چهارم [ظهور تعینات در عالم ارواح: رقیب و لایق، تعین عاشقی؛ واشی و غماز، تعین معشوقی]		۱۹

وصل پنجم | ظهور تعینات در وجه باقی: سمع و بصر، تعین عاشقی؛ مسموعات و

مبصرات، تعین معشوقی [..... ۲۰

وصل ششم | صورت مثالی معشوق مناسب‌تر از صورت اصلی عیانی او [..... ۲۱

وصل هفتم | هجوم لشکر حُسن معشوق به صفات وجودی عاشق [..... ۲۴

وصل هشتم | کمال عشق در قطع همه نسب وجودی [..... ۲۵

وصل نهم | تسخیر وجود عاشق و تفویض وزارت به عقل [..... ۲۷

وصل دهم | محو نام و نشان انبیینت با شمشیر وحدت [..... ۲۹

وصل یازدهم | غیرت عاشق حتی بر خود [..... ۳۰

وصل دوازدهم | محو غیرت در اثر جمعیت [..... ۳۱

وصل سیزدهم | نبوت، کمال عبودیت؛ ولایت، کمال محبت [..... ۳۲

وصل چهاردهم | دعوت انبیا، مبتنی بر تنزیه؛ دعوت اولیا مبتنی بر تشبیه [..... ۳۳

آغاز شرح ابیات ۳۷

ترجمه فارسی قصیده تائیه کبری ۳۰۹-۳۷۰

فهرستها ۳۷۱-۵۰۹

۱. فهرست آیات قرآنی ۳۷۳

۲. فهرست توضیحی احادیث ۳۷۹

۳. فهرست توضیحی اشعار فارسی ۴۱۳

۴. فهرست توضیحی اشعار عربی ۴۲۳

۵. فهرست ابیات تائیه کبری ۴۵۵

۶. فهرست امثال و حکم عربی و اقوال عربی مشایخ و بزرگان ۴۸۱

۷. فهرست نام کسان و گروهها ۴۸۳

۸. فهرست نام کتابها ۴۸۵

۹. فهرست نام جایها ۴۸۵

۱۰. فهرست اصطلاحات و تعبیرات حکمی و عرفانی ۴۸۷

۱۱. فهرست منابع ۴۹۹

پیشگفتار

صائن الدین علی ثرکه اصفهانی (متوفی ۸۳۵ هـ) از ادیبان و اندیشمندان روزگار شاهرخ تیموری است که در نزدیک ساختن اشراق، عرفان، فلسفه و شریعت کوشیده است و از زمینه سازان ظهور حکمت متعالیه ملاصدرا به شمار می رود. افکار حروفی او همراه با علوم غریبه نیز شایان توجه است.

از صائن الدین رساله های متعددی در موضوعات گوناگون بر جای مانده است که نشانگر وسعت دانش و آگاهی اوست. وی علاوه بر تألیفاتی که به زبان عربی دارد، در بسیاری از نوشته های خود زبان فارسی را برگزیده و بایاری ذوق و قریحه، آثاری ارجمند به نثر ادیبانه و شیوه منشیانه آفریده است که هم از دیدگاه علم دارای اهمیت است و هم در قلمرو ادبیات جایگاه ویژه ای دارد.

در میان آثار صائن الدین، رساله شرح نظم الدّر که در شرح تائیه کبرای ابن فارض مصری (متوفی ۶۳۲ هـ) است، درخشش خاصی دارد. قصیده تائیه کبرا در عشق الهی سروده شده است و معراجنامه ابن فارض به شمار می رود. صائن الدین این رساله را به هنگام جوانی و مقارن بازگشت از سفر به ممالک اسلامی نگاشته و در سال ۸۰۶ هجری آن را به پایان برده است.

او در شرح مزبور، نیک تحت تأثیر عرفان ابن عربی است. این تأثیر را هم در نقل

مستقیم مطالب از کتابهای فصوص الحکم و الفتوحات المکیة می‌توان دید و هم در نظام جهان‌بینی ابن عربی که بر آن حاکم است. یک اصل و چهارده وصل مقدمه صائن‌الدین بر شرح نظم الدر، که در واقع چکیده مطالب این شرح است، تأثیر جهان‌بینی ابن عربی را بروشنی می‌نمایاند.

صائن‌الدین و افکارش برای جامعه فرهنگی ما چنانکه باید شناخته شده نیست و این در وهله اول بدان سبب است که همه آثار صائن‌الدین به چاپ نرسیده و در معرض نقد و بررسی قرار نگرفته است. آثار معدودی هم که تاکنون چاپ شده، بعضاً مغلوط و دور از شیوه صحیح بوده است. در اثر حاضر سعی بر آن است که اولاً با روش علمی و با استناد به نوشته‌های خود صائن‌الدین به معرفی او و افکارش پرداخته شود و ثانیاً هر منبع و مأخذی، اعم از آثار قدما و متأخران، که احتمال می‌رود نشانه‌ای از صائن‌الدین در آنها باشد، دقیقاً بررسی گردد. البته در ارجاع و گزینش مطالب، چه در فصل مربوط به صائن‌الدین و چه در فصل ابن فارض، ارجحیت با منابع معتبر و درجه اول است. از این رو منابعی که در این زمینه بدانها مراجعه شده، بسی بیش از آن است که به‌نحوی مورد استفاده قرار گرفته و در فهرست منابع آمده است.

تائیه کبرا از شاهکارهای عارفانه ادبیات عرب است که به زبانهای مختلف ترجمه شده است. نگارنده ضمن تحقیق درباره ابن فارض، به ترجمه شیوای تائیه صفرا به فارسی در نامه دانشوران برخورد که به وسیله ادیبان عصر قاجار صورت گرفته بود. گیرابی این ترجمه از سویی و دور افتادن صائن‌الدین از ظاهر بسیاری ابیات در شرح نظم الدر و پرداختن به شرح و تأویل قصیده از سوی دیگر سبب شد که وی نیز به ترجمه تائیه کبرا دست یازد. در این ترجمه سعی شده است قصیده مزبور با حفظ امانت در جنبه‌های معنایی و ادبی به فارسی برگردانده شود و حتی الامکان از کاستن و افزودن کلام خودداری گردد که امید است از مقصود دور نیفتاده باشد. با این همه اگر بخشهایی از آن مورد پسند خاصان قرار نگیرد، دو نکته را نباید از نظر دور داشت: یکی آنکه برخی زیباییهای شعر در ساختار همان زبانی زیباست که بدان سروده شده است و به تعبیری

زیباییهای هنری بطور کامل قابل انتقال به زبان بیگانه نیست؛ و دیگر آنکه تائیه در برخی موارد که به مقولاتی از عرفان نظری، بدون آرایه‌های شعری می‌پردازد، در زبان عربی هم چندان جاذبه ادبی ندارد و صرفاً بیان منظوم مطالب علمی است.

متن مصحح شرح نظم الدر در کتاب حاضر، پس از بررسی آثار و افکار ابن‌فارض و صائن‌الدین جای می‌گیرد. این متن با استفاده از شش نسخه خطی فراهم آمده است که بدین قرارند:

۱. نسخه اساس و اقدم نسخ در مجموعه رسائل صائن‌الدین جای دارد و در زمان حیات مؤلف به تاریخ ۸۲۸ هجری کتابت شده است. در چندین جای این مجموعه خط و امضای صائن‌الدین وجود دارد که از نظر اعتبار نسخه پایگاه خاصی بدان می‌بخشد. خوشبختانه ضبط این نسخه بسیار دقیق، درست و قابل اعتماد است. ما نیز سعی کرده‌ایم در پرداختن آن، جانب امانت را کاملاً رعایت کنیم. در موارد معدودی که خطایی در آن دیده می‌شد - عمدتاً در بخشهای عربی - بعد از حصول اطمینان و در نظر گرفتن نسخه‌بدلها، قرآن و حدیث، دیوان شاعر، قواعد صرفی و نحوی و دیگر قراین داخلی تصحیح کرده، در پاورقی توضیح داده‌ایم. در حواشی این نسخه، مطالب مفیدی وجود دارد که برخی از خود مؤلف است و برخی به خط جدیدتری با امضای نوری نوشته شده است. در پایان نسخه نیز دو جا مهر «عبد علی نوری» دیده می‌شود و استاد شفیع کدکنی احتمال می‌دهند وی همان ملاعلی نوری از فقهای امامیه قرن سیزدهم باشد که شاید مجموعه مورد بحث را در تملک داشته و بر آن حاشیه نوشته است. حواشی او که بیشتر در برگهای نخستین است، در پاورقی‌ها ذکر شده است. نسخه مزبور در اختیار مرحوم محمدتقی بهار بوده و پس از او به کتابخانه مجلس شورای منتقل شده است و اکنون تحت شماره ۱۰۱۹۶ نگهداری می‌شود. علامت اختصاری نسخه اساس در کار ما «مب» است.

۲. اولین نسخه بدل که در این تصحیح از آن استفاده کرده‌ایم، تاریخ کتابت ۹۰۳ هجری به مسعودیه یزد را داراست. این نسخه در مجموعه رسائل صائن‌الدین که شامل شرح

تأییه و مناظرات خمس است، تحت شماره ۱۰۰۳ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. نسخه مزبور ناقص است و از آغاز تا شرح بیت ۱۶۹ را ندارد. واریاتهای این نسخه با علامت اختصاری «فا» مشخص شده است.

۳. دومین نسخه بدل در تاریخ ۱۲۶۶ هجری کتابت شده است و یادداشتی به تاریخ ۱۳۰۶ هـ در آن وجود دارد که نشان می‌دهد نسخه مزبور به کتابخانه فرهاد میرزا، پسر عباس میرزا ولیعهد فتحعلی‌شاه قاجار، تعلق داشته و پس از مرگ او توسط پسرش احتشام‌الدوله، از ورثه دیگر خریداری شده است. این نسخه شامل تمامی شرح نظم‌الدّر است و با شماره ۲۱۰۹ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. اما از آنجا که نامی از صائِن‌الدین در آن نیست، سعید نفیسی در جلد ششم فهرست کتابخانه مجلس آن را از مؤلف نامعلومی دانسته است. این نسخه را با علامت اختصاری «فر» نشان داده‌ایم.

۴. سومین نسخه بدل تاریخ کتابت ۱۲۷۸ هجری را دارد. این نسخه نیز شامل تمام شرح تأییه است و با شماره ۵۲۲ د. جزو کتابهای خطی دانشکده الهیات در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. واریاتهای این نسخه با علامت اختصاری «ال» آمده است.

۵. چهارمین نسخه بدل که آن هم به خطی جدید است، افتادگیهای بسیار دارد و فاقد شرح ابیات از بیت ۷۲۸ به بعد است و تاریخ کتابت هم ندارد. اصل این نسخه متعلق به کتابخانه ملی تبریز است و میکروفیلم آن به شماره ۳۱۰۹ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران وجود دارد. «تب» علامت اختصاری این نسخه است.

۶. پنجمین نسخه بدل در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی^۱ با نام نادرست نزهت الأرواح از نویسنده ناشناس در شرح قصیده ابن الفارس آمده و با شماره ۷۶۰ / ف در کتابخانه مزبور نگهداری می‌شود. صفحه آخر این نسخه افتاده است و تاریخ کتابت ندارد؛ گویا در قرن یازدهم کتابت شده است. واریاتهای آن را با حروف «مل» آورده‌ایم.

آنچه دربارهٔ نسخه‌بدلها باید گفت، این است که هیچ کدام از آنها به دقت و اعتبار نسخهٔ اساس نیست و همان عارضهٔ عمومی که در اغلب نسخه‌های کتابت شدهٔ قرون اخیر دیده می‌شود، بر همهٔ این نسخه‌بدلها سایه افکنده است. بی‌توجهی و کم‌دانشی کاتب، همراه با عدم احساس مسؤولیت و تنها به زیبایی خط و آرایش نسخه پرداختن، موجب شده است که اغلاط فراوانی در آنها راه پیدا کند، تصحیف فراوان یافت شود؛ افتادگی کلمات و عبارات و گاهی یک بند و حتی چند صفحه امری رایج گردد و تکرار کلمات و عبارات مشابه از حد معمول بگذرد.

از ضبط این گونه اختلافات نسخ که حجم زیادی از کتاب را بدون هیچ فایده‌ای به خود اختصاص می‌داد، پرهیز کرده‌ایم؛ البته این کار با احتیاط تمام صورت گرفته است و حتی در مواردی که قرینه‌ای هر چند ضعیف دال بر احتمال صحت یا عدم اطمینان از غلط بودن واریانت وجود داشت، آنها را آورده‌ایم.

در کار تصحیح، اگر استثنائاً چیزی به متن افزوده‌ایم، آن را داخل دو قلاب [] قرار داده‌ایم. البته این موارد بسیار نادر است و با ملاحظهٔ جمیع جهات صورت گرفته است. دربارهٔ رسم الخط باید گفت قانونمندی و یکنواختی در نسخهٔ اساس دیده نمی‌شود همچنانکه در دیگر نسخه‌ها. در پیوسته و جدا نوشتن کلمات، ضابطهٔ معینی وجود ندارد و استقلال کلمه حفظ نمی‌شود. اجزای کلمات مرکب بیشتر جدا نوشته می‌شود، حتی در آنجا که با جزء پیشوندی یا پسوندی همراه باشد: به‌دون، صورت‌گری، رزم جو، دی روز؛ و گاهی کلمات مستقل به هم می‌پیوندند: آنکسانی، ره روانرا، نأست، نجینست. با آنکه پیشوند «می» و «همی» غالباً پیوسته به فعل نوشته می‌شود، خلاف این شیوه را نیز می‌توان دید. در مورد فعل «است» و حرف اضافهٔ «به» قبل از اسم و حتی «ب» پیشوند قیدساز و صفت‌ساز هم چنین است و گاهی ناهماهنگی رسم الخط در یک مصراع نیز به چشم می‌خورد: کعبست کوی دلبر و قبله است روی دوست،^۱ فلک شوم به بزرگی و مشتری بسعادت.^۲

کلمات اینکه، آنکه، چنانکه با حذف «ها»ی غیر ملفوظ به صورت اینک، آنک، چنانک نوشته می شود. «ها»ی غیر ملفوظ در پایان اسم نیز به هنگام افزوده شدن «ها»ی نشانه جمع حذف می شود: خردها، دیدها و جامها به جای خرده ها، دیده ها و جامه ها. واج صامت «د» بعد از مصوت، بیشتر به صورت «ذ» می آید؛ اما کاربرد «د» هم خود را نشان می دهد: آزادگان، وزیدن، آید، شذ، شد، کند، سازد، خواند.

رسم الخط «ک» و «گ» از یکدیگر متمایز نیست، همانگونه که «ج» و «چ» یکسان نوشته می شود؛ لکن «ب» و «پ» ضبط جداگانه ای دارند.

«یا»ی نشانه کسره بعد از مصوت «ا» بیشتر به شکل «ء» نوشته می شود که یادآور الف ممدود در کلمات عربی است: دریاء آب، آرزوها، بلند، سرگردانیها، مختلف؛ اما رسم الخط امروزی آن نیز اندک نیست.

شناسه دوم شخص مفرد در ماضی نقلی نیز غالباً به صورت «ء» نوشته می شود، مثل دانسته و کرده به جای دانسته ای و کرده ای؛ در فعل «نئه» به جای «نه ای» (= نیستی) هم چنین حالتی هست.

فعلهای ربطی «ام» و «اند»، چه بعد از صامت و چه بعد از مصوت، با همزه ضبط می شوند مثل مردم اند، پاک اند، آنها، صحرانند، به جای ضبط متداول امروزی مردمند، پاکند، آنها، صحرانند.

همزه «است» و «این» در کلماتی مثل بر این و از این حذف شده به صورت برین و ازین نوشته می شود. ما در اشعار، به منظور حفظ وزن، همین رسم الخط را رعایت کرده ایم.

در متن مصحح کوشیده ایم رسم الخط یکنواختی داشته باشیم و برای این مقصود ضوابطی را که غالباً بی سابقه هم نیست و در مواردی با رسم الخط نسخه اساس کار ما مطابقت دارد، حتی الامکان مدنظر قرار داده ایم، مگر آنکه ضابطه خود مشکلی در راحت خواندن ایجاد کند و کلمه را از شکل مأنوس بیرون آورد. پیشاپیش به محضر بزرگوارانی که این کار را مذبوم و خلاف سنت می دانند، باید گفته شود که آثار صائِن الدین در میان متخصصان زبان فارسی محدود نخواهد ماند و خوانندگان و

محققانی در حوزه فلسفه، عرفان و حتی ادبیات عرب خواهد داشت؛ لافل برای این عده که احتمالاً از دگرگونیهای رسم الخط فارسی اطلاع دقیقی ندارند خواندن عباراتی مثل «در کم شد کیست راه و ایافتگی»^۱ و «دیده جبود کر نه برویت نکر د/ از دست جسود کر نه زلفت پیچد»^۲ به آسانی خواندن «در گمشدگیست راه و ایافتگی» و «دیده چه بود گر نه به رویت نگرد/ از دست چه سود گر نه زلفت پیچد» نخواهد بود. از این گذشته دگرگونیهای خط و زبان در گذر زمان، پدیده‌ای نیست که بتوان مانع از آن شد، تنها کاری که می‌توان کرد، هدایت این دگرگونی و جلوگیری از بروز اغلاط و خطاهاست. در نقطه گذاری متن هم تداول امروز را رعایت کرده‌ایم.

در کار تصحیح شرح نظم‌الذکر، بیش از همه مدیون زحمات استادم، جناب آقای دکتر محمدرضا شفیعی‌کدکنی هستم که از آغاز تا انجام راهبر من بودند. اکنون که نخستین یادداشت‌های کارم را مرور می‌کنم، بیش از پیش در مقابل بزرگواریهای استاد سر تعظیم فرود می‌آورم که چگونه بضاعت مزجات مرا به دیده قبول می‌نگریستند و اوقات شریف خود را مصروف ابجدخوانی‌ام می‌کردند. خدای را سپاس می‌گزارم که توفیق داد در صفحه صفحه این اثر از نظریات روشنگرانه ایشان بهره جویم.

از اساتید معظم، حضرات آقایان دکتر سید جعفر شهیدی، دکتر محمد خوانساری، دکتر علی شیخ الاسلامی، دکتر محسن ابوالقاسمی، شادروان دکتر احمد تفضلی و مرحوم سید مصلح الدین مهدوی استاد فاضل اصفهان، سپاسگزارم که در مراحل گوناگون تصحیح، رهین رهنمودهای ارزشمند ایشان نیز بودم.

دوستان عزیزم، خانمها حبیبه دانش‌آموز و لیلا یوسفی در مراحل از کار، بیدریغ همراه من بودند و بیشترین یآوری را از جانب ایشان داشتم. خانم نسرین علی‌اکبری نیز در مقابله نسخه مرا یاری کردند و مهربان دیرینه‌ام، خانم شهین کرماجانی با فداکاریهای مگو نقشی‌نکو بر دلم نگاشتند.

در سرگذشت پرماجرا و طولانی چاپ این اثر، که به علت مشکلات فنی دوبار مسیر

چاپ را طی کرد، مرکز نشر میراث مکتوب و بویژه جناب آقای اکبر ایرانی مدیر عامل مرکز مزبور در رفع موانع و مشکلات کوشیدند و سرانجام به شکل مطلوب، آن را به بازار کتاب ارائه دادند. آقای محمد باهر ویراستار فاضل مرکز نکته یابی های دقیقی در کار داشتند و در تنظیم فهرستهای پایانی همکاری کردند و آقای دکتر مهدوی از کارشناسان دلسوز این مرکز در کار نمونه خوانی و نظارت بر امور فنی این اثر، تلاش بسیار کردند. همه را سپاس می گویم.

و آخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمین
اکرم جودی نعمتی